

A FEHÉR ANGYAL

Október 1-jén volt negyven éve, hogy a porig bombázott Nürnberg jóformán egyetlen épen maradt épületébe ítélelhirdetésre vezették be a vádlottakat. A vádak legnagyobbika, ha a peranyagban nem is így nevezték: emberölés, többszörösen, visszaesőként, aljas indokból, előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés — olyan köztörvényes bűncselekmény, melyért a törvény, mióta világ a világ, büntetéssel fizet. A vádlottak azonban, mint tudjuk, nem közönséges bűnözők voltak: egy légi-marsall, egy vezérkari főnök, egy náci pártvezető, tucatnyi miniszter, közöttük az igazságügyi is, katonák, politikusok, az apparátus tagjai; Hitler ezerevesre tervezett Harmadik Birodalmának vezetői. A náci Németország által megtámadott országok nem ekkor, hanem még a háború közepén megfogalmazták a vádakokat, és jogilag megalapozták ezt a nemzetközi bírósgót; igaz, már nem közönséges nevűkön nevezve a meg lehetőséges közönséges és kivételesen egyetlen bűncselekményeket: **emberiségellenes és háborús bűncselekmények.**

Göring az esztendeig húzódó per során sűrűn tréfálkozott arról, hogy ez nem igazságszolgáltatás, hanem a győztesek bosszúja, s hogy ő, fordított esetben, aligha ültette volna vádlottak padjára Eisenhauer tábornokot vagy Sztálin marsallt. Senki sem felelte neki, hogy ez bizonyára igaz lehet, hiszen a fogságba esésük pillanatában kivégzett szovjet politikai tisztok vagy az ardenne-i offenzíva során legéppuskázott sok száz amerikai fogoly tiszt esetében valóban senkinek sem jutott eszébe tárgyalást tartani. Márpedig ha egy ország állampolgárait ilyesmit tehetnek büntetlenül vagy éppen parancsra, ott vezetőiket nem politikai cirkusz gyanánt ültetik a vádlottak padjára, hanem az emberiség egyetemes törvényeinek megszegéséért.

Nem bosszú volt a nürnbergi per, hanem fűrés, új igazságszolgáltatás. E században, melyben sok-sok tizenkilencedik századi, nemes vagy éppen zavaros eszme vált olyan **praktikumává**, minden napos gyakorlatává, melynek nevében minden áldozatot meg lehetett hozni, a tömeges **emberáldozatot** is, a népek **egyszer** azt mondták: elég. Mert nem az eszmékkel van a baj: *Nietzsche, Gobineau, Houston Stewart Chamberlain* nem kerültek vádhatóság elé, pedig sokszor ugyanazt fűjták, amit később Hitler. S a demokracizmus játékszabályaiba még az is belefelel — ha undorító is —, hogy Hitler ugyanezt szajkózta a müncheni sörpincékben vagy akár a weimari köztársaság nemzetgyűlésében, büntetlenül. (Ámbár azóta sok országban, a miénkben is, az ilyesfajta háborús vagy rasszista uszítás büntetendő.)

A baj ott van, amikor az eszme gyakorlatává válik. Amikor az egyet nem értőkre nem azt mondják: **ellenfél**, hanem hogy **ellenség**. Legyenek ezek népek, rasszok, osztályok, rétegek, más rugóra járó agyú emberek, a korántsem elvi vita színhelye századunkban, sajnos, túl gyakran a **tömegsír**.

A hóhérok pedig gyakorta szeretik a virágot, a szép muzsikát, a családi idillt. E században ugyanis elszaporodtak a könyökvédős gyilkosok, az ideológiai, hitke nevében működő hivatalnok ítéletvégrehajtók. *Heinrich Himmler* Gestapo-főnök híres hadparancsában azt írta: ha egy tankcsapda kiásásához ezer oroszot kell elpusztítani, őt csak az érdekli, hogy az a tankcsapda ki legyen ásva. 1943-ban azután, életében először, meg látogatott egy koncentrációs tábor, és megtekintette **hat** szovjet fogoly agyonlövését. *Heinrich Himmler* szégyenszemre elájult a látványtól. Parancsaiban azonban továbbra is ezek, százezrek haláláról rendelkezett, a továbbiakban viszont óvakodott a helyszíne látogatni.

★

A Reich főnökeire nincs több szavam: ők csinálták az ideológ-

giát, ők adták a parancsot, de — úgy hitték — igazi vér nem tapad a kezükhöz. A primitív gyilkosokról, a végrehajtók leg többjéről sincs mondanivalónk. De azok, akik elég okosak ahhoz, hogy jobban tudhatták volna: akik hittek abban, amiben főnökeik is inkább csak politikai alkalmakkor hittek, s meggyőződéssel maguk követték el a bűntetteket! Hosszú bujkálása mellett tán ezért is izgatta az emberiség fantáziáját *Josef Mengele*. Találkozni végre egy gyilkossal, aki nem bolond, és nem is ostoba. Megkérdezni tőle, hogy a milliómos csemete, aki nemcsak az orvostudomány, hanem a filozófia doktora is volt, miért rakta tele auschwitzi dolgozószobája falát „genetikai” kísérletei eredményével, gombostűre tűzött, megváltoztatott színű emberi szemekkel. Hogy a galáns doktor, aki a krakkói táborba átvévelyelt munkatársának, egy fogoly zsidó orvosnőnek búcsúzóul hatalmas csokor rózsát vásárolt, miért injekciózott méreggel, miért bombázott halálra röntgensugárral sok ezer más zsidót.

Ha a sors úgy hozza, a kérdezők alighanem csalatkoztak volna: Mengele pontosan olyan szimplottnak mutatkozna, mint a század sok más, eszméileg fölvertzett, erkölcs nélküli nihilistája.

Mengeléről sokat írtak. Az évtized legsikeresebb kalandregényei közül is róla szól kettő. *William Goldman The Marathon Man* című remek kalandregénye (az ebből készült gyöngécské filmet nálunk Marathon életre-halálra címen játszották, és *Laurence Olivier* alakította a tömeggyilkos orvost) félelmetes banditának állítja elénk az auschwitzi tábor rémét. Fényesen él, valahol Dél-Amerikában, megerősített villában, de egy véletlen baleset miatt Nem Yorkba kell jönnie, hogy vagyonát, gyémántjait személyesen vegye föl a bankból. Ekkor bukik le *Der weisse Engel*, a fehér angyal, kiáltják utána gyűlölettel Auschwitz New York-i túlélői, akik emlékeznek a vasúti rámpán, fehér köpenyben mutogató halálangyalra. *Ira Levin A fiúk Braziliából* című regényében még félelmetesebb óriás lesz belőle. Szintén bujkál, de már a *Kameradenwerk*, a titkos náci világszervezet egyik vezére, és egy pokoli terv végrehajtója. Mengele, tudjuk, genetikával foglalkozott, s az író szerint előre látta a hatvanas-hetvenes évek nagy genetikai leleményét, a klónozást.

Ha egy előtt sejtőmagú petesejtbe egy másik élőlény valamilyen sejtjének magját ültetik, az eredmény a megfelelő kihordási idő után az élőlény szakasztott mása lesz. A kísérletek biztatóak voltak, ám a hetvenes években a tudósok legtöbbje ijedten abbahagyta azokat, vagy éppen eltöltötték őket, de ki tudja: valahol, titkos laboratóriumokban tán már az ember klónozásáról gondolkodnak. A regény szerint Mengele a Hitleről vett vér- és szövetmintából több száz kis Hitlert klónozott, világ-szerte, akik mit sem sejtve növekszenek. A regény makábrális pillanata, amikor a történet hőse — a Simon Wiesenthal, bécsi nácivádászról mintázott —, *Liebermann* utoléri Mengelét, aki viszont pisztolyt emel rá. Ekkor belép a szobába egy tizenhárom éves körüli, sápadt arcú, vizeskék szemű, homlokba hulló frizurás kisfiú, s megölte teremtményét. Mengelét, megmenti *Liebermann*.

Újságírók, regények milliói képzelték el ilyen és hasonló helyzetekben az auschwitzi doktort: SS-ek őrizte gazdag villa, Mercedes 280 SL, vagyon, hatalom, fölényes cinizmus. Azután a brazil Embu temetőjében megtalálták a tetemet. A szakértők szerint túl sok tanú, köztük együgyű brazil pásztorgyerek összejátszására lett volna szükség ahhoz, hogy ez a tetem egy ál-Mengele legyen, ráadásul az antropológiai és fogászati leletek is stimmelnek. Így egészen más kép áll előttünk. Mengele béresként tengette nyomorúságos életét az isten háta mögötti

brazil farmon, néha énekelt, olvasgatta Spenglerőt A nyugat alkonyát, és szüntelenül az életéért reszketett.

Hogyan történhetett mindez? Az utólagos nyomozás kiderítette, hogy Mengelét sokáig nem keresték. Auschwitzból idejében meglépett, s a világegést követő zűrzavarban a győztes hatalmak egyike sem tette a körözendő háborús bűnösök listájára. (Ma már, persze, rajta van: százhetvenmillió forintnyi fejpénzt kapott volna, aki elfogja.) 1949-ig Európában élt, nem is nagyon bujkált, majd Argentínába ment, ahol orvosként praktizált. Innen egy halálos kimenetelű abortusz miatt menekült *Stroessner* féltársa diktatúrájába, Paraguayba. Végre valóban olyan körülmények között élhetett, amint a regények és újságírók elképzelték. Miért adta ezt föl?

Csak sejtteni lehet. 1960-ban az izraeli titkosszolgálat emberei a velük korántsem rokonszenvező Argentínában foglyul ejtik és bírósági tárgyalásra Jeruzsálembe viszik az álcázás mesterét, a plasztikai műtéteteken átesett, személyazonosságát cserélt *Eichmann*. Ez figyelmeztető jel lehetett Mengelének. Ráadásul *Isser Narel*, a szolgálat akkori főnöke nemrég megjelent emlékirataiban (*A Garibaldi utcai ház*) azt írja: emberei háromszor majdnem elfogták Mengelét, aki csak az utolsó pillanatban tudott elszélni. S ekkor, egyszerre nyomát vesztették.

Úgy látszik, *Eichmann*-nál nagyobb bujkálóművészeket bizonyult. Rájött, hogy nem védi meg se a pénz, se az SS, se *Stroessner* hatalma, választotta hát a szégyenséget. Milliomos családja, a bankszámlájukra állított megfigyelők miatt, alig-alig segíthette, s Mengele a fölük kapott havi száz-százötven dollárt se merte befektetni, nehogy valaki fölfil-

gyeljen rá. Nem tartott kapcsolatot a Kameradenwerkkel, hátha oda is beférkőzik egy ellensége. Nem voltak papírai, nem volt jogosítványa, állandó orvosa. Egy halott osztrák náci nevét használta, s miközben üldözöi egyre lemondóbban vizsgálták át a latin-amerikai diktatúrák összes elegáns villáját, Mengele egy brazilai magyar házaspár, *Stammer Géza* és felesége ranchóján legeltette kosztért-kvartélyért a teheneket, javította a kerítést, gyümölcsöt szedett. Vendéglátóinak a Bokor Péter televíziós dokumentumfilmjében megszólaltatott *Stammerék*nak egy ismerős német mutatta be, mint barátját, „*Pedrot*”. *Stammer* két év múlva, egy újságikkal alapján jött rá, ki is a bérese. Följeleneni, azt mondja, nem merte, mert félt az SS bosszújától, de fölcsóltotta, hogy hagyja el a házat. Mengele néhány nap türelmet kért, s a napokból hónapok, majd évek lettek. Végül *Bosserték*hoz, egy fiatalabb német családhoz költözött át.

Talán *Stammer* az, aki elmondhatna valamit a Mengelével kapcsolatos sok-sok **miért**ről, de ő se tud sokat. Azt mondja, „*Pedro*” sosem volt haragos vagy ingerült; hidegfejú tudós benyomását tette rá, bár megfigyelte, hogy goromba és fölénys a nála alacsonyabb besorolású szolgálakkal. Amikor megkérdezte tőle a legfontosabb **miért**et, Mengel azt felelte: nem követt el semmiféle bűnt: a németek **elvi** alapon kívánták megsemmisíteni az „alacsonyabb fajú” embereket, mint betegséget a nemzet testén. Akkor miért nem jelentkezik és tisztázza magát? Mengele egy Göring-parafrazissal felelt: „Nekem nem lehetnek bíráim — csak bosszúállóim.”

Mengele túlélté önmagát, ha nem is került ítélszék elé. Braziliában bujkált egy olyan korban, amikor világnézete, a náciizmus

embermilliók számára a pestis színójává lett, ő maga pedig eltévedt bevonult az emberiség nagy szörnyetegeinek panoptikumába. Alig hiszem, hogy belátta: az eszme becsapta őt, hogy semmi sem volt igaz, csak a **gyilkosságok**. Talán még mentegette is magát. Az auschwitz-birkenai rámpán állva, az érkezőket jobbra-balra, a gázba vagy a kényszermunkára küldve ő csak parancsot teljesített, amit ha ő nem, hát megtesz más. A kísérletek meg? Ő csak amúgy is halálra ítélt emberekre dolgozott, a tudomány javára. No, ez utóbbit nem hihette. Ha csak néha olvasott is újságot, látnia kellett, merre fejlődött az orvostudomány, s ha **annak idején** nem látta, amit a nála tehetségesebb orvosok már akkor is tudtak, utólag mindenképp be kellett látnia: szörnyűséges auschwitz „kísérletei” pontosan olyan értelmetlenek, eszelősek és ostobák voltak, mint amikor a szadista kisgyerek kitépdési a pillangók szárnyát, mert hát „érdeklő az aranyoskamat a biológia”.

Mengele megértte azt, amikor egyetlen fiának magyarázkodnia kellett. „Nem remélhetem — írta 1976-ban egy, a Buntében most közölt levelében —, hogy valaha is megérted, miként alakult így az életem, vagy hogy szimpatizálsz annak történéseivel.” Mit remélt akkor az emberiségtől?!

★

Doktor *Josef Mengelén*, aki egy braziliai kis faluban, *Mausers* pislollyal a párnája alatt sem tudott éjszakánként aludni, az emberiség megiscsacs végrehajtója az ítéletét. Ez is a nürnbergi példa tanulsága. A másik pedig: nem az a szomorú — mint mostanában néhány nyugati történész mondja —, hogy megrendezték azt a **per**t. Hanem az, hogy az emberiség még mindig nem elég erős, egységes ahhoz, hogy újabb pereket tartson. Pedig az elmúlt negyven évben, melynek minden egyes napján valahol a világon háború dúlt, s közben ott vagy másutt népiirtás, emberiségellenes büntett történet, valakiket megölték törvénytelenül vagy legalisnak mutakozó jogszabályok alapján. Mert más volt a színük, nyelvük, vallásuk, mert akartak vagy nem akartak valamit, mert hittek valamiben, vagy nem abban hittek, amiben kötelező lett volna. Vagy mert — csak úgy...

Vilenica '86

E szép hangzású név egy jugoszláviai cseppkőbarlang, Szlovénia. Magyarul egyszerűen Tündérbarlang. Ez a neve annak az új nemzetközi irodalmi díjnak is, melyet a Szlovén Írók Szövetsége alapított azzal a céllal, hogy ösztönözze Közép-Európa íróit — a Baltikumtól az Alpokon át egészen az Adriáig. 1986. szeptember 18–20. között a szlovéniai Sezanában — illetőleg a nálunk is ismerősen hangzó Lipicán — rendezték azt a nemzetközi írótalálkozót, melyen első ízben osztották ki a Vilenica-díjat.

Veno Taufer költő, a Szlovén Írók Szövetségének főtákará e szavakkal körvonalazta a Vilenica-eszményt: „Közép-Európa szelene nyugtalan, állandó mozgásban van. Jelképünkkel is ezt akarjuk érzékelteni: nyitott könyv, rajta sejtelmes női alak: egy tündér. Kelet és Nyugat közötti progresszív erő, mely érzékenyen reagál mindenre, és bár tudjuk, hogy a szellemi lények világában a lét erő is uralkodik, ez a Szellem mégis a Jó Tündér, »aki« segít abban, hogy a kölcsönös megértés és szeretet jegyében békésen alkossunk... Közép-Európa nem politikai definíció, hanem Európa sajátos része, egy világgrész két pólusa között. Tapasztalatból kell tudnia, hogy az írott szó ereje szembeszegülhet az agresszióval is. Közel egy éve keressük a legrangosabb írók művei között a legjobbat, melyet ebben a szellemen jutalmazunk a Vilenica-díjjal...”

A találkozóra a Szlovén Írók Szövetsége *Vilenica '86* címmel antológiát is megjelentetett, amelyben a meghívottak rövidebb írásait olvashatjuk (eredetiben és szlovén fordításban is). A Sezanában rendezett matiné a jelen lévő

külföldi és jugoszláviai írók anyanyelvükön olvastak fel műveikből, amelyeket színészek tolmácsolásában is hallhattunk szlovén nyelven. A sorrend ez volt: *Esterházy Péter*, *Zbigniew Herbert*, *Gert Hofmann*, *Tadeusz Konwicki*, *Łojze Kovačič*, *Slavko Mihalic*, *Gerhard Roth*, *Milan Rúfus*, *Jan Skácel*, *Wisława Szymborska*, *Vas István*, *Igor Zidic*. (A távolmaradtak helyett a zsűritagok, illetve konzultánsok olvastak fel.)

A zsűri tagjai rangos szlovén írók és kritikusok: *Drago Bajt*, *Jože Hradil*, *Jože Pirjevec* (Trieszt), *Tone Pretnar*, *Erich Prunč* (Graz), *Veno Taufer*. A felkért konzultánsok: *Jacek Baluch* (Krakkó), *František Benhart* (Prága), *Elvio Guagnini* (Trieszt), *Alfred Kolleritsch* (Graz), *Julian Kornhauser* (Krakkó), *Antonin Liehm* (Párizs), *Domokos Mátyás* (Budapest), *Werner Swossil* (Bécs). A nemzetközi rendezvényen a Szlovén Írók Szövetségének meghívására hazánkát *Domokos Mátyás* kritikus, *Esterházy Péter* író, *Gerencsér Zsigmond*, az Európa Könyvkiadó irodalmi vezetője, valamint a *Nagyvilág* három munkatársa — *Körtvélyessy Klára*, *Misley Pál* és *Vujicsics Marietta* — képviselte.

A díjkiosztás szeptember 20-án este volt: a Vilenica cseppkőbarlangban *Fulvio Tomizza*, isztiai születésű olasz író vette át a díjat *Gli sposi di via Rossetti* (Újházak a Rossetti utcából) című regényéért, amely az idén jelent meg a milánói Mondadori kiadónál. Tomizzát a magyar olvasók is ismerik, hiszen *A jobbik élet* (*La miglior vita*) című regényét a Magvető Könyvkiadó jelentette meg 1983-ban, *Zentai Eva* fordításában. (Az Élet és Irodalom 1984/22. számában jelent meg a vele készült interjú.) Tomizza

1935-ben született az isztiai Mataradában (akkor még Olaszországhoz tartott), s a koperi papnevelde és a gorici olasz gimnázium után Belgrádban járt egyetemre. Később Triesztben újságíró, majd ugyanott a rádió munkatársa lett. Jelenleg íróként Triesztben él. Díjazott regénye, melynek hőse két fiatal trieszti szlovén, a közös történelem, a kulturális örökség, a kultúrák nemesítő kölcsönhatásának eszméjét közvetíti. A díj átvétele alkalmából rendezett sajtófogadáson Tomizza a Közép-Európa-eszményt, mint a népek közötti köhéziót így fogalmazta meg: „A Rómából elinduló és Olaszországot behálózó utak már jóideje összekötnek minket Ausztriával, és szeretnénk, ha 2000-re megvalósulna az a törekvés, hogy ezek az utak összekössék fizikailag és szellemileg, térben és időben a többi közép-európai országot is — Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát... hogy írók, művészek, egymást jobban megismerve, küzdhegyünk közös céljainkért a humánus nevében. Hiszem és vallom, hogy ez járható út.”

Járható út? Reméljük. Néhány napja egy NSZK-beli képzőművész-csoport prospektusában térket láttam: a térképen jelölt útvonal pontjain állították ki egy-egy műüket, azzal a szándékkal, hogy ez az út folytatódjék, s a szomszéd ország művészei vegyék át a stafétát, majd onnan is tovább, egymásra találva és tovább építve az utat, melyet nem szakíthatnak meg földrajzi határok.

Kívánjuk, hogy a Vilenica-eszmény, a progresszív szellemiség vezessen minket együtt is — egymás felé is.

Vujicsics Marietta